

УДК 159.922.76-056.49:316.614

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-34-125-134>

Психологічні чинники дезадаптації дітей молодшого шкільного віку

Ніколаєв Л.О.

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30, Київська обл., 08400
тел. (063) 47-945-75, e-mail: leonid.nikolaiev@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6236-9549*

Маркелова А.В.

*магістр психології,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9
тел. (050) 33-496-76, e-mail: anastasiyamark@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1421-0992>*

Psychological factors of deadaptation of primary school cheidren

Nikolaiev L.O.

*Ph.D. in Psychology, Associate Professor of the Chair of Psychology
in SHEE «Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University
named after Hryhorii Skovoroda»,
St. Suhomlinskogo, 30, 08400, Pereiaslav-Hmelinickij, Kievskaya obl., Ukraine
tel. (063) 47-945-75, e-mail: leonid.nikolaiev@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6236-9549*

Markelova A.V.

*Master of the Psychology,
National Pedagogical Dragomanov University,
str. Pyrohova, 9, 01601, Kyiv, Ukraine
tel. (050) 33-496-76, e-mail: anastasiyamark@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1421-0992>*

Анотація. Питання дезадаптації дітей особливо гостро постають саме у молодшому шкільному віці. У статті автори висвітлюють основні причини дезадаптації молодших школярів шляхом аналізу теоретичних праць та практичної діяльності педагогів і психологів сучасності. Дезадаптація трактується у вигляді процесу, прояву, стану, результату. Соціально-психологічна дезадаптація є комплексом психологічних ознак особистості типу рис характеру, неадекватного прояву самооцінки, фобій, девіантної поведінки тощо, що ускладнюють соціальну адаптацію. Провокується індивідуальними статевими та психологічними особливостями обумовлення їх певної нестандартності, складної вихованості, що потребує індивідуальних підходів та за потребою спеціальних психолого-соціальних та психолого-педагогічних корекційних програм. Проблемам цієї групи притаманний психологічний характер, помітні порушення ціннісно-нормативної сфери не відмічаються. Ініціація дезадаптації буває за участю різних чинників, що можуть бути об'єднані в дві основні групи: зовнішня (соціальні, або об'єктивні чинники), та індивідуальна (особистісні, або суб'єктивні чинники). Зовнішня група чинників включає організацію мікросоціальної взаємодії у вигляді конфліктних ситуацій сімейної або виробничої сфери, труднощі у побудові неформального спілкування, які призводять до несприятливого результату адаптації. До індивідуальних чинників, що обумовлюють дезадаптацію, відносять генотипно зумовлені особливості людини – фізичну конституцію, тип нервової системи, темперамент, біологічні потреби, афективність, природні задатки, а також прижиттєво набуті особливості – знання, уміння, навички. Дезадаптація молодших школярів детермінується загостренням соціально-економічних, психолого-педагогічних і біологічних чинників. Детермінанти, що обумовлюють розвиток дезадаптації у молодших школярів, постійно змінюються, ускладнюються, доповнюються новими, інтегруючи складну соціальну ситуацію в суспільстві. Дискомфорт додає специфічність навчальної діяльності, яку освоює молодший школяр. Автори визначають дезадаптацію як «процес» – зниження адаптаційних можливостей людини в умовах середовища або в певних умовах; як «прояв» – зовнішня характеристика неблагополучного стану людини у вигляді її нетипової поведінки, відношення та результативної діяльності в даних умовах середовища; як «результат» – порівняльна оцінка якісно нового стану та прояву, яке не відповідає умовам середовища, нетипове для людини, що виходить з її попередньої поведінки, відношення до діяльності, навчання, оточуючих.

Ключові слова: дезадаптація та адаптація, проблеми соціалізації, молодший шкільний вік, властивості нервової системи, афективність як особливість людини, психологічні задатки.

Формул.: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 29.

Annotation. The issue of children's deadaptation emerges especially acutely at the age of primary school. In the article the authors highlight the main causes of deadaptation of primary school children by analyzing theoretical works and practical experience of contemporary educators and psychologists. Deadaptation is interpreted as being a process, a phenomenon, a state and a result. Socio-psychological deadaptation is a complex of psychological features of a person, the type of traits of character, unrealistic self-esteem, phobias, deviational behavior etc. that make it more difficult to adapt to environment. It is triggered by individual sexual and psychological features of children that can be explained by their peculiarities and unstable upbringing. The problems of deadaptative school children bear a psychological character. Their successful adaptation to learning conditions requires individual approaches and, if needed, special psychological and socio-pedagogical corrective programs. The deadaptation could be triggered by various factors that fall into two main groups: external (social or objective factors) and individual (personal or subjective factors). The external group includes the organization of microsocial interaction such

as conflict situations at home or workplace, difficulties in participating in informal communication that lead to unfavorable outcomes in adaptation. Individual factors that trigger deadaptation include genotypically caused personal properties – physique, the type of nervous system, temperament, biological needs, affectiveness, natural abilities as well as those acquired during life – knowledge, competencies and skills. Deadaptation of primary school children is exacerbated by socio-economic, psychological pedagogical and biological factors. The aspects that determine the development of deadaptation among primary school children are constantly changing and get complicated, new aspects are added too, all of which creates a complex social situation. The discomfort is further aggravated by the specific nature of educational activity in which the child is involved. The authors define deadaptation as a “process” – a decrease in adaptational abilities of a person in an environment or under certain conditions; as a “phenomenon” – an external characteristic of a dysfunctional state of a person that is realized through untypical behavior, attitude and useful activity under specific conditions; as a “result” – a comparative assessment of a brand new state and behavior that does not correspond to the given conditions and is untypical of a person that results from their past behavior, attitude to activity, learning and the people around them.

Key words: *deadaptation and adaptation, problems of socialization, primary school age, aspects of nerve system, affectiveness like human features, psychological inclinations.*

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 9.

Постановка проблеми

Деадаптацію молодших школярів детермінує загострення соціальних, економічних, психологічних, педагогічних та біологічних чинників. При чому серед цих чинників відмічається постійна зміна, ускладнення, доповнення новими з інтеграцією складної соціальної ситуації в суспільстві. Дискомфорт також зумовлюється специфічністю навчальної діяльності, яку повинен освоювати дитина молодшого шкільного віку [14].

Деадаптація спостерігається при формуванні неадекватних пристосувальних людських механізмів до оточуючих середовищних умов, що є чинником конфліктного типу стосунків, поведінкових порушень, появи психогенного захворювання чи реакції, підвищення рівня тривожності, порушення у гармонійному особистісному розвитку.

Все це загалом є чинниками формування специфічних проблем для дитини. На цьому періоді розвитку дитини потрібна особлива увага – батьківська, педагогічна, психологічна та лікарська.

Якщо вимоги від навколишнього середовища для особистості молодшого школяра важко досяжні, неминуча загроза деадаптації [17].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Українськими науковцями які досліджували питання деадаптації в навчальних закладах були: О. Єжова, Л. Кальченко, Л. Міщик, В. Оржеховська, Н. Бігун, К. Борисова, В. Гур'єва, Г. Федоришин, Н. Белякова, Л. Дзюбко, Ф. Мавлеткулова, О. Максимова, М. Тіхонова, О. Чурюмова, О. Боделан, Г. Бурменська, Л. Здункевич, І. Коробейников, Н. Лусканова, С. Аксеньєв, Б. Ананьєв, Ю. Шевченко. Дослідженням проблеми виникнення та прояву деадаптації займалися такі зарубіжні вчені як: С. Белічева, М. Вострокнута, Н. Коновалова, Б. Головка, В. Каган, І. Крук, О. Осадько, Г. Кумаріна, О. Новікова, Р. Овчарова, Е. Ракульцева та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Допомога учням молодшого шкіль-

ного віку у безболісному проходженні періоду адаптації до нових умов, у змінах зовнішніх або внутрішніх вкрай необхідна задля запобігання підвищення тривожності, збудження, нейротизму, а також для зберігання комунікабельності, самоконтролю, та для профілактики втрати інтересу до навчання або відчуття неповноцінності у колективі. Однак малодосліджуваною й, разом з тим, актуальною залишається проблема психологічних факторів дезадаптації у дітей молодшого шкільного віку.

Формування цілей статті

Метою статті є ґрунтовний теоретичний аналіз поняття дезадаптації в психологічній науковій літературі та причин виникнення дезадаптації у молодшому шкільному віці.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження проблеми дезадаптації дітей у різному віці проводилося І. Круком, Н. Міхановською, І. Сабанадзе. На етапі переходу дитини від дошкільного навчання до початкової школи відмічається значний стрес. Більшістю психологів цей період вважається кризовим, адже він супроводжується зміною соціального оточення дитини, виникненням нових умов навчання та виховання з висуненням нових вимог до розвитку інтелекту та особистості.

Для дітей молодшого шкільного віку найчастіше дезадаптуючими виступають типово навчальні ситуації, з якими вони стикаються щодня на кшталт перевірки знань під час контрольних робіт, відповіді у дошки, поганих оцінок, проявів батьків незадоволеності успішністю. Всебічний та гармонійний розвиток дитячої особистості можливий за умов успішного оволодіння основами наук, знань, умінь та навичок, які дає школа. Неуспішність викликає тривожні переживання, втрачається основний стрижень

власного життя, спостерігаються негативні соціальні наслідки та різні деформації особистісного розвитку [27].

Ознаки дезадаптації в періоді молодшого шкільного віку проявляються підвищеною стомлюваністю, дратівливістю, спалахами гніву, агресивністю або надмірною сором'язливістю, замкнутістю, підвищеною тривожністю, низькою самооцінкою [25].

Дезадаптація у молодших школярів також виявляє відставання від програми навчання, знижену працездатність наприкінці дня, погану дисципліну, порушення встановлених правил, невміння будувати стосунки, підвищення тривожності, навчальну неуспішність [21].

Подолання шкільної дезадаптації має бути спрямоване на усунення причин, що її викликають. Дезадаптацію можуть ініціювати різні чинники, які можуть бути об'єднані двома основними групами: соціальна група (об'єктивні чинники) та особистісна група (суб'єктивні чинники). Відмічається їх тісний зв'язок, доповнення та обумовлення один одного, що має схожість з процесами соціо- та психо-онтогенезу [19].

Один з основних показників рівню дезадаптації це родинний фактор. До причин дезадаптації, що можуть виникати в сім'ї, відносять неповну сім'ю, недостатність в батьків педагогічної культури, погані стосунки членів сім'ї, відсторонення батьків від процесу виховання з різних причин, надто погане чи надто добре матеріальне становище сім'ї [15].

Стосунки у сім'ї викликають дезадаптацію та посилюють дезадаптаційні процеси, що були зумовлені іншими чинниками. Посилити дезадаптацію можуть некоректні реакції батьків на невдачі навчання, деяка поведінка дітей, вчительські зауваження [12].

Друге за значущістю місце належить чиннику організації навчальної

діяльності, чиннику школи. Найчастіше дезадаптацію, пов'язану з шкільною діяльністю, представляють порушення правил поведінки, погіршені взаємовідносини у стінах навчальних закладів (з вчителями, однолітками тощо), а також серйозні проблеми засвоєння навчального матеріалу, слабка реалізація творчого та інтелектуального потенціалів школяра. Таким чином, шкільну дезадаптацію можна назвати складним соціально-особистісним феноменом, як результат порушення особистісної взаємодії школяра та оточення [11].

Серед чинників у системі навчання, що призводять до дезадаптації, слід назвати і традиційну систему оцінювання знань, умінь і навичок учнів. Причому, наголошується гіпертрофована оціночна позиція школи, переважання в ній негативної оціночної стимуляції, унаслідок чого школяра починає переслідувати страх отримати негативну оцінку, у нього підвищується рівень тривожності, формуються «сміслові бар'єри» або «вивчена безпорадність», розвиваються і поглиблюються хворобливі реакції [9].

На жаль, доводиться визнати, що більшість вчителів пріоритетними вважають навчальні завдання, а соціальні проблеми відсувають на другий план. Однак необхідно мати на увазі: дитина, яка не встигає у навчанні, може перетворитися на «важку», і не тільки для батьків і вчителів. Але всі труднощі вона переживає сама. Навчальні і соціальні завдання у виховному процесі, зокрема першокласників, тісно взаємопов'язані, взаємообумовлені [7].

До основних причин шкільної дезадаптації можна віднести негуманний характер спілкування в школі, особливості індивідуального стилю вчителя, особистісні якості педагогів й адміністрації навчального закладу, відсутність умов для повноцінного особистісного розвитку учнів, негативні установки

педагогів по відношенню до учнів, особливості міжособистісних взаємин у колективах, низький методичний рівень викладання, низький рівень загальної культури педагогів [8].

У працях А. Налчаджяна [18] приведено глибокі теоретичні розробки поняття і станів соціальної характеристика дитини і її взаємодії із зовнішнім середовищем (сім'я, школа).

І. Міхановська указує на те, що школа і навчальна діяльність є другорядними чинниками і нішею, де соціально-психологічна дезадаптація виявляється неяскраво. Основними детермінантами соціально-психологічної дезадаптації, на думку автора, є індивідуально-психологічні чинники. Сучасна дитина стає об'єктом непомірного впливу соціуму, який різко і не в кращий бік змінюється, і руйнує дитячу психіку, пригнічує її активність і пристосовуваність [16].

Особливе місце в ієрархії чинників дезадаптації займають властивості особистості дитини. Серед численних причин дезадаптації, що відносяться до даного чинника, можна виділити: недолік розвитку інтелектуальної, емоційної, мотиваційно-особистісної сфер особистості, порушення пізнавальної сфери; відсутність системи ціннісних орієнтирів; появу внутрішніх комплексів; фізичні і психічні перевтоми; період особистісних невдач; неадекватну самооцінку; тривалий інфантилізм, який нерідко переходить в апатію; агресивність соціальної поведінки; слабкий розвиток вольових якостей, підвищену конформність (конформізм) у поведінці [6].

Найважливішою причиною дезадаптації є особливості характеру; акцентуації можуть бути сприятливими факторами для розвитку невротичних, неврозоподібних реакцій, неврозів, що обумовлюють прояви дезадаптаційної поведінки. У психотравмуючих ситуаціях акцентуації характеру сприяють

порушенню адаптації і призводять до девіантної за характером поведінки. У деяких випадках акцентуації набувають патологічного характеру, руйнуючи структуру особистості [5].

Чинниками, що несприятливо позначається на адаптації дитини, є такі інтегративні (інтеграційні) особистісні утворення, як самооцінка і рівень домагань. Для підтримки нормальної життєдіяльності школяра велике значення має його ставлення до себе, а також адекватна оцінка своїх здібностей, знань, умінь. Великий сенс набуває ця властивість особистості при її спілкуванні з учителями, товаришами, батьками, в системі відносин однолітків у колективі [3].

Неадекватно піднімаючи самооцінку, діти прагнуть лідерства, не маючи достатньої критики, а отже спостерігається реакція негативізму та агресії на проблеми, дітьми чиниться опір у відповідь на вимоги дорослих або ж відмова від виконання діяльності, якщо вони відчують свою неспроможність. Різко виникаючі негативні емоції мають в своїй основі внутрішній конфлікт між домаганням та відчуттям самоневпевненості. Наслідки такого конфлікту можуть бути у вигляді зниження успішності, погіршення стану здоров'я при явних ознаках загальної соціальної та психічної дезадаптації [1].

Не менш серйозні проблеми виникають й у дітей зі зниженою самооцінкою: їхня поведінка відрізняється нерішучістю, конформізмом, крайньою невпевненістю у власних силах, що формує почуття залежності, сковуючи розвиток ініціативи та самостійності у вчинках і судженнях [20].

Невідповідність вимог, що пред'являються до дитини, її можливостей є руйнівною силою для неї. У шкільні роки особливо вразливим в цьому відношенні є період початкового навчання. Прояви дезадаптації у першокласників

мають більш м'які форми, у порівнянні з підлітковою, коли її наслідки для соціального зростання особистості виявляються найбільш згубними та стають одним з чинників формування девіантної, в тому числі і адиктивної поведінки [22].

І. Крук [13] вважає, що дезадаптація є мультифакторно обумовленим явищем, і що основні чинники дезадаптації пов'язані з видами навчальної діяльності, особливостями мікросоціального середовища. Автор стверджує, що неправомірно розглядати соціальну дезадаптацію як вторинний чинник у проблематиці етіопатогенеза (сукупність уявлень про причини і механізми розвитку хвороби) деяких форм психічних захворювань. На думку автора, соціальна дезадаптація у молодшому шкільному віці визначається такими чинниками: формою навчальної діяльності, віковими й особистісними особливостями, характером психічних захворювань, особливостями ситуації в навчальному закладі і сім'ї [24].

Т. Азарова, М. Бітянова [4] пропонують не визначати дезадаптацію як відсутність норми, а говорити про цю психологічну особливість як про недорозвинення найважливіших характеристик психічного стану і поведінки дитини, а також їхні невідповідності вимогам, що висуваються. Автори вважають, що ознаки, за якими визначають приналежність дитини до групи дезадаптованих, викликають багато питань, а в самих формулюваннях соціально-психологічної дезадаптації видимим є клінічний відтінок. Вони піддають критиці підхід, який відображає той факт, що адаптована дитина – це дитина, у якій немає ознак дезадаптації. Вони відкидають положення про те, що дезадаптована дитина – це дитина з порушеннями розвитку. Т. Азарова і М. Бітянова вводять поняття «взаємної адаптації»,

тобто адаптації дитини до середовища і соціуму, середовища до дитини, та указує на те, що їхня взаємодія, форма і зміст модифікуються відповідно до особливостей дитини і її можливостей [2].

О. Прихожан вважає, що питання про передумови дезадаптації надзвичайно складне, й однією з істотних проблем, важливих для розуміння причин дезадаптації, є проблема виявлення і локалізації її чинників і витоків. Автор указує на те, що існує інтеграція чинників, які перешкоджають розвитку дитини, що істотно обмежує її пристосованість до навколишнього середовища. Головними з детермінант називаються стресові ситуації різного походження і генезису, міжособові відносини і внутрішній конфлікт. Розуміння дезадаптації як стійкого утворення психіки примушує автора звернути увагу на роль дезадаптації у виникненні і закріпленні особових і соціальних проблем дитини і, перш за все, особливостей спілкування [23].

Я. Коломінський [10] говорить не про дезадаптацію, а про низький рівень адаптації школярів, де з дезадаптацією співвідноситься низький рівень адаптації, що характеризується певними симптомами.

Авторами визначена градація чинників, що мають несприятливий вплив на адаптацію дитини. Тобто, адаптацію або пристосованість організму до умов середовища звичайно пов'язують із періодами кардинальної зміни діяльності індивіда і його соціального оточення, що характерне для молодших школярів. Адаптацію для дітей характеризують як стан, що визначає в собі перспективу психологічного розвитку, перспективу подальшого оволодіння наочною діяльністю і спілкуванням. Дезадаптація – це стан нестійкої психічної активності індивіда, при якій під впливом психогенних чинників відбувається розпад

стереотипної системи відносин, що супроводжується негативним емоційним фоном і неможливістю реальної оцінки ситуації [26].

Найгостріше проблема дезадаптації заявляє про себе в молодшому шкільному віці, де до всіх чинників, що обумовлюють труднощі онтогенетичного розвитку, приєднується і соціально-психологічна дезадаптація школяра [28]. Такий стан обумовлений з одного боку, швидким поширенням даного стану серед молодших школярів, а з другого – актуальність проблеми обумовлена пошуками нових інноваційних підходів у регулюванні цієї складної міжгалузевої проблеми, оскільки труднощі з адаптацією ускладнюють навчання дітей, педагогічний вплив з боку педагогів та батьків, призводять до погіршення стану здоров'я тощо. Вивчення ж окремих складових соціально-психологічної дезадаптації по суті не є коректним, бо не дає можливості одержати інформацію, яка могла б використовуватися при проведенні корекційних та профілактичних заходів. Тому необхідно проводити вивчення дезадаптації молодших школярів не тільки на рівні реєстрації симптомів або виділення окремих чинників, а використовувати в дослідженнях роботу у всіх системах і підсистемах, в які включена дитина. Такими системами є: «батьки – дитина»; «вчитель – учень»; «дитина – соціум – навколишнє середовище»; «дитина – однолітки»; «дитина – референтна група» [29].

Висновки

Отже, психологічна література трактує дезадаптацію у вигляді процесу, прояву, стану, результату. Тому, розглядаючи питання створення корекційних програм щодо подолання дезадаптації дітей молодшого шкільного віку до навчання у закладах освіти необхідно дотримуватися зазначених підходів. Де-

задаптація як «процес» – це зниження адаптаційних можливостей людини в умовах середовища або в певних умовах, проявлення відбувається протягом певного часу, наслідки можуть бути абсолютно різними. Деадаптація як «прояв» – це зовнішня характеристика неблагополучного стану людини у вигляді її нетипової поведінки, відношення та

результативної діяльності в даних умовах середовища. Деадаптація як «результат» – це порівняльна оцінка якісно нового стану та прояву, яке не відповідає умовам середовища, нетипове для людини, що виходить з її попередньої поведінки, відношення до діяльності, навчання, оточуючих, тобто не відповідає соціальним нормам, що встановлені в суспільстві.

Література

1. Ануфриев А. Ф. Как преодолеть трудности в обучении детей. Психодиагностические таблицы. Психодиагностические методики. Коррекционные упражнения / А. Ф. Ануфриев, С. Н. Костромина. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Ось-89. 2001. 272 с.
2. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности. *Вопросы психологии*. 1989. №1. С. 5–10.
3. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Ленинград: Наука, 1988. 270 с.
4. Битянова М. Р. Работа психолога в начальной школе / М. Р. Битянова, Т. В. Азарова. Москва., 1998. 137 с.
5. Боярин Л. В. Теоретичний аналіз вивчення проблеми соціальної адаптації у психологічній літературі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. №3. 2013. С. 54–60.
6. Воронкина М. А. Специфика дезадаптации в младшем школьном возрасте / М. А. Воронкина. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelno-vozzrastnye-osobennosti-klinicheskikh-i-patogeneticheskikh-aspektov-shkolnoy-dezadaptatsii> (дата звернення 22.12.2018)
7. Гуров В. Н. Социальная работа школы с семьей. Москва: Педагогическое общество России, 2003. 192 с.
8. Детская и подростковая психотерапия / Под ред. Д. Лейна, Э. Миллера. СПб.: Питер, 2013. 143 с.
9. Капшукова О. Г. Некоторые особенности процесса диагностирования уровня дезадаптации младших школьников. *Материали зб. «Ціннісні орієнтири молоді XXI століття»*. Д., 2004. С. 98–103.
10. Коломинский Я. Л. Учителю о психологии детей шестилетнего возраста / Я. Л. Коломинский, Е. А. Панько. Москва, 1988. 201 с.
11. Коробейников И. А. Нарушения развития и социальная адаптация / И. А. Коробейников. Москва: «Школа – Пресс», 2002. 214 с.
12. Кочергова С. А. Психокоррекция и профилактика дезадаптации младших школьников. *Электронный журнал «Психологическая наука и образование»*. URL: <https://psyedu.ru> (дата звернення 22.12.2018)
13. Крук И. В. Клинико-психопатологические аспекты состояний учебной дезадаптации : автореф. дис. на соискание науч. степени доктора. мед. наук: 19.00.04 / Киевский национальный медицинский университет имени А.А. Богомольца, 1995. 27 с.
14. Максим О. В. Висвітлення проблем соціальної дезадаптації у дослідженнях вітчизняних та іноземних психологів. *Молодий вчений*. № 4 (19), Ч. 3. 2015. С. 98–102.
15. Максимова Н. Ю. Проблема соціальної дезадаптації неповнолітніх у парадигмі девіантології. *Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка*. Київ: Гнозис, 2009. Т. XI, ч. 6. С. 248–257.
16. Михановская Н. Г. Клинико-психологические особенности формирования социальной дезадаптации у мальчиков-подростков с невротическими расстройствами : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. мед. наук: 14.01.16. Харьков: Харьковский институт усовершенствования врачей, 1996. 27 с.

17. Мікляєва Г. М. Застосування казкотерапії в діяльності шкільного психолога по забезпеченню психологічного здоров'я молодших школярів. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць К-ПНУ ім. І. Огієнка, Інституту психології ім. Г. Костюка НАПН України*. 2013. Випуск 20. С. 396 – 404.
18. Налчаджян А. А. Социально-психологическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии) / А. А. Налчаджян. Ереван : Изд-во АН Арм. ССР. 1988. 262 с.
19. Овчарова Р. В. Практическая психология в начальной школе / Р. В. Овчарова. Москва: Сфера, 1998. 240 с.
20. Практическая психология образования: Учебное пособие 4-е изд. / Под ред. И. В. Дубровиной. СПб. : Питер, 1997. 592 с.
21. Рычкова Л. С. Медико-психологические аспекты школьной дезадаптации у детей с интеллектуальными затруднениями: Монография / Л. С. Рычкова. Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2008. 180 с.
22. Семаго М. М. Диагностико-консультативная деятельность психолога образования / М. М. Семаго, Н. Я. Семаго. Москва: Айрис-пресс, 2006. 288 с.
23. Станкин М. И. Общая психология. Функциональные явления человеческой психики / М. И. Станкин. Москва–Воронеж, 2001. 279 с.
24. Судаков К. В. Общая теория функциональных систем / К. В. Судаков. М., 1984. 270 с.
25. Философские проблемы теории адаптации / под ред. Г. И. Царегородцева. М.: Мысль, 1975. 277 с.
26. Хоментаускас Г. Т. Использование детского рисунка для исследования внутрисемейных отношений. *Вопросы психологии*. 1986. № 1. С. 12–18.
27. Циринг Д. А. Психология выученной беспомощности [Текст]: учеб. пособие / Д. А. Циринг. М. : АСАДЕМА, 2013. 79 с.
28. Чінікайло С. І. Психолого-педагогічний супровід адаптації молодших школярів. Мн: БДМУ, 2005. 56 с.
29. Шилова Т. А. Диагностика психолого-социальной дезадаптации детей и подростков : Практическое пособие / Т. А. Шилова. Москва: Айрис-пресс, 2004. 112 с.

References

1. Anufriev, A. F. and Kostromina, S. N. (2001), *Kak preodolet trudnosti v obuchenii detej. Psihodiagnosticheskie tablitsy. Psihodiagnosticheskie metodiki. Korrekcionnye uprazhneniya* [How to overcome the difficulties in teaching children. Psychodiagnostic tables. Psychodiagnostic methods], 3rd ed, Moscow, Russia.
2. Ball, G. A. (1989), "The concept of adaptation and its importance for the psychology of personality", *Voprosy psichologii*, vol. 1, pp. 5–10.
3. Berezin, F. B. (1988), *Psihicheskaya i psihofiziologicheskaya adaptatsiya cheloveka* [Mental and psychophysiological adaptation of the person], Nauka, Leningrad, Russia.
4. Bityanova, M. R. (1998), *Rabota psichologa v nachalnoj shkole* [The work of a psychologist in elementary school], Moscow, Russia.
5. Boyarin, L. V. (2013), "Theoretical analysis of the study of the problem of social adaptation in the psychological literature", *Teoretichni i prikladni problemi psichologiyi*, vol. №3, pp. 54–60.
6. Voronkina, M. A. (2006), "Specificity of maladaptation in primary school age". Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelno-vozzrastnye-osobennosti-klinicheskikh-ipatogenicheskikh-aspektov-shkolnoy-dezadaptatsii> (Accessed 22 December 2018)
7. Gurov, V. N. (2003), *Socialnaya rabota shkoly s semej* [Social work of school with family], Pedagogicheskoe obshestvo Rossii, Moscow, Russia.
8. Lejn, D and Miller, E (2013), *Detskaya i podrostkovaya psichoterapiya* [Child and adolescent psychotherapy], Pod red, SPb, Russia.
9. Kapshukova, O. G. (2004), "Some features of the process of diagnosing the level of maladaptation of younger students", *Materiali zb. «Cinnisni oriyentiri molodi XXI stolittya»*, pp. 98–103.

10. Kolominskij, Ya. L. and Panko, Ya. L. (1988), *Uchitelyu o psihologii detej shestiletneho vozrasta* [Teacher about the psychology of children of six years of age], Moscow, Russia.
11. Korobejnikov, I. A. (2002), *Narusheniya razvitiya i socialnaya adaptaciya* [Disorders of development and social adaptation], Shkola – Press, Moscow, Russia.
12. Kochergova, S. A., “Psycho-correction and prevention of maladaptation of younger students”, *Elektronnyj zhurnal “Psichologicheskaya nauka i obrazovanie”*. Retrieved from: <https://psyedu.ru> (Accessed 22 December 2018)
13. Kruk, I. V. (1995), “Clinical and psychopathological aspects of conditions of educational disadaptation”, Abstract of Ph.D dissertation, Medical psychology, Bogomolca Kiev National Medical University, Kyiv, Ukraine.
14. Maksim, O. V. (2015), “Coverage of problems of social maladaptation in the research of domestic and foreign psychologists”, *Molodij vchenij*, vol. № 4 (19), pp. 98–102.
15. Maksimova, N. Yu. (2009), “The problem of social maladaptation of minors in the paradigm of deviantology”, *Problemi zagalnoyi ta pedagogichnoyi psihologiyi : zb. nauk. prac Institutu psihologiyi im. G. S. Kostyuka*, vol. 6, pp. 248–257.
16. Mihanovskaya, N. G. (1996), “Clinical and psychological features of the formation of social maladaptation in adolescent boys with neurotic disorders”, Abstract of Ph.D dissertation, Psychiatry, Kharkiv Institute for the Advancement of Physicians, Kharkiv, Ukraine.
17. Miklyayeva G. M., (2013), “The use of fairytale therapy in the activities of a school psychologist to ensure the psychological health of younger students”, *Zbirnik naukovih prac K-PNU im. I. Ogiyenka, Institutu psihologiyi im. G. Kostyuka NAPN Ukrayini*, Vol. 20, pp. 396 – 404.
18. Nalchadzhyan, A. A. (1988), *Socialno-psichologicheskaya adaptaciya lichnosti (formy, mehanizmy i strategii)* [Социально-психологическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии)], Izd-vo AN Arm. SSR, Yerevan, Armenia.
19. Ovcharova, R. V. (1988), *Prakticheskaya psihologiya v nachalnoj shkole* [Practical psychology in elementary school], Sfera, Moscow, Russia.
20. Dubrovinoj, I. V. (1997), *Prakticheskaya psihologiya obrazovaniya* [Practical psychology of education], SPb. Piter, Russia.
21. Rychkova, L. S. (2008), *Mediko-psichologicheskie aspekty shkolnoj dezadaptacii u detej s intellektualnymi zatrudneniyami* [Medico-psychological aspects of school maladaptation in children with intellectual disabilities], YuUrGU, Chelyabinsk, Russia.
22. Semago, M. M. (2006), *Diagnostiko-konsultativnaya deyatel'nost psihologa obrazovaniya* [Diagnostic and consulting activity of a psychologist of education], Ajris-press, Moscow, Russia.
23. Stankin, M. I. (2001), *Obshchaya psihologiya. Funkcionalnye yavleniya chelovecheskoj psihiki* [General psychology. Functional phenomena of the human psyche], Moskva–Voronezh, Russia.
24. Sudakov, K. V. (1984), *Obshchaya teoriya funkcionalnyh sistem* [General theory of functional systems], Moscow, Russia.
25. Caregorodceva, G. I. (1975), *Filosofskie problemy teorii adaptacii* [Philosophical problems of adaptation theory], Mysl, Moscow, Russia.
26. Homentauskas, G. T. (1986), “Use of children’s drawing to explore intrafamily relationships”, *Voprosy psihologii*, vol. 1, pp. 12–18.
27. Ciring, D. A. (2013), *Psihologiya vyuchennoj bespomoshnosti* [Psychology of learned helplessness], ACADEMA, Moscow, Russia.
28. Chinikajlo, S. I. (2005), *Psihologo-pedagogichnij suprovid adaptaciyi molodshih shkolyariv* [Psychological and pedagogical support for the adaptation of younger students], BDMU, Moscow, Russia .
29. Shilova, T. A. (2004), *Diagnostika psihologo-socialnoj dezadaptacii detej i podrostkov* [Diagnosis of psychological and social maladaptation of children and adolescents], Ajris-press, Moscow, Russia.

Стаття надійшла до редакції 12.01.2019 року